

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб пособие / сост. Л.Н.Чурилина. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 411 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 248 с.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64–72.
4. Демьянков В.З. Личность, индивидуальность и субъективность в языке и речи // «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 9–34.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 264 с.
6. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 390 с.
7. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
8. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 144–238.
9. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу // Дивослово. – 2006. – №7. – С. 2–4.
10. Попова Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания // Филологические науки. – 2003. – № 3. – С. 69–77.
11. Потебня А. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17-200.
12. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с.
13. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 123 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вікторія Ригованова – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри практики іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Наукові інтереси: функціональний синтаксис, лінгвокультурологія, психолінгвістика.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ КОНЦЕПТУ БЕРЕЗА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МКС

Інна РОГАЛЬСЬКА-ЯКУБОВА (Одеса, Україна)

Стаття присвячена аналізу концепту береза, що є одним з ключових концептів української й російської мовної картини світу. Досліджується його семантика, структура (поняття, образні й символічні значення), роль і місце в українській і російській мовно-поетичній картині світу.

The article is intended to present the analysis of the concept birch, which is key concept in Ukrainian and Russian language world picture. Its semantic, structure, role and significance in Ukrainian and Russian lingual-poetical world picture are being traced.

У працях сучасних дослідників картина світу найчастіше представляється як “система інтуїтивних уявлень про реальність” [5: 26; 6: 129; 7: 175]. Іноді це визначення уточнюється й доповнюється, вчені зауважують, що КС являє собою символічні моделі зовнішнього світу, у яких символи інтегрують чуттєві й абстрактні компоненти людського мислення, сукупність суджень про властивості й способи існування об’єктів позамовної дійсності. Подекуди наголошують на суб’єктивності уявлень про дійсність, що ґрунтуються на індивідуальному сприйнятті та досвіді людини, вказують на формування картини світу у свідомості, в уяві людини. Наголошується на наявності національної специфіки картин світу, а поряд з нею універсальних частин, спільних для всіх народів у всі часи [5: 24].

Картина світу – концептуальне утворення, її одиницями виступають концепти. Саме внаслідок цього було введено термін «концептуальна картина світу», що позначає глобальну, цілісну систему інформації, яка безперервно конструюється [4: 4]. ККС найуніверсальніша, це система понять про сукупність реалій довкілля, а також система значень, що втілюють ці реалії через слово-знак і слово-концепт [5: 26]. Але через неможливість дослідження поза мовою концептуальної картини світу, представленій в мисленнєвих процесах, ментальних структурах свідомості, доводиться мати справу з відбитком, віддзеркаленням ККС у мові, тією її частиною, що опосередкована мовою, тобто мовною картиною світу (МКС) [6: 129]. МКС – це світобачення крізь призму мови, інформація, розсіяна по всьому концептуальному каркасу й пов’язана з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії певної мови.

Основною рисою МКС виступає обов'язкове національне забарвлення, їй притаманна специфіка окремої мови, що закріпила особливості народного світогляду [6: 129]. МКС включає відображені концепти, мовні засоби вираження знань про них та характеристики, що містять дії та процеси. Мовні засоби вираження концептів включають фонетичні явища, лексико-семантичні значення, граматичні властивості, що відбивають умови життя носіїв мови й впливають на спосіб бачення світу людей, які розмовляють цією мовою. З лексичними значеннями пов'язана типова сполучуваність, що складає для певної мови спосіб визначення явищ. Словотвірні властивості лексем теж є складовою МКС. Допмагають у формуванні МКС стилістичні характеристики, семантичні конотації, оцінки, емоції, що асоціюються з денотатами назв [5: 26]. Крім лексичних одиниць, МКС містять деякі синтаксичні конструкції, моделі, усталені фрази, що виражають етнічну специфіку мовленнєвої поведінки. Усі риси та складові частини МКС можна розподілити за трьома шарами вміщеної інформації: онтологічної (знання про об'єктивний світ – як фізичний, так і духовний), аксіологічної й модальної (об'єктивна оцінка світу й суб'єктивний модус свідомості), а також прагматичної (знання канонів мовної комунікації) [4: 7–8].

Метою статті є дослідження особливостей структури й ролі концепту *береза* в українській та російській МКС, з'ясування процесу формування національних відмінностей концептів, функціонування в поетичній МКС ХХст.

Концепт *береза* формувався не виключно на українському культурному ґрунті, він наявний у багатьох народів, має загальнослов'янську символіку, важливе місце посідає також у ментальності північних народів [12: 138]. Структура концепту *береза* в українській МКС позначена нечітким розмежуванням елементів. У поетичному дискурсі ХХ ст. часто накладаються пряме, образні, символічні значення, змішуються типові локуси, можливості використання, особливості сприйняття. Поняття, що є основною складовою концепту, – це “1. Лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям. 2. збірн. Дрова або будівельний матеріал з цього дерева” [2: 48]. Омонім *береза* «фольк., заст. Хлопець (або дівчина), що його (її) обирають за ватажка в спільних розвагах, на вечорницях і т. ін.// Той, хто заспіває в хорі» [2: 48] зараз майже не вживається. Номен *береза* споріднений з алб. *bardh* “білий”, гот. *bairhts* “світлий, блискучий”, зі словами *берест* та лат. *farnus, fraxinus* “ясен”, в яких виявляються початкові ад'єктивні похідні [11 (1: 154)]. Тобто основним критерієм номінації став зовнішній вигляд рослини, колір стовбура.

Будь-яке дерево може своїм виглядом вказувати на пору року, найчастіше в такий спосіб концептуалізується осінь. Хоча *береза* символізує весну [10: 24], перехід від зими до весни [12: 138], в українській МКС цей символ неактуальний. *Осіній день березами почавсь* (Л. Костенко); *Осіннє золото беріз зникає золотом любові і золотом пролितих сліз* (Є. Гуцало) – тут з'являється ще додаткова сема ‘сльози’, яка може характеризувати концепт *осінь* через асоціативний ланцюжок “осінь – сум – сльози”, а може належати концепту *береза*, адже гілки берези звисають донизу, як гілки плакучої верби. Через цю подібність у зовнішності дерев могло відбутись і перенесення психологічного сприйняття: концепт *плакуча верба* має ядерну сему ‘сльози’, концепт *береза* теж набув цієї семи, але не в ядрі, а на периферії.

У понятті міститься вказівка на локалізацію беріз у лісі, але в картині світу народу *береза* може рости також у полі, про що свідчить російська народна пісня *Во поле березонька стояла, Во поле кудрявая стояла* (Нар. тв.), яка перегукується з українським фольклором, напр., *А в полі береза, А в полі другая, Хто йде, – не минає, Все березу ламає* (Нар. тв.). У МКС ХХ ст. берези найчастіше зустрічаються в топосі лісу, але можуть бути і в полі, і в гаю. *Білють храми беріз. То мудра і древня держава – вкарбований профілем ліс в черленого сонця кружала* (Л. Костенко) – тут додається ще й сема ‘давнина’, що є в структурі деяких гіпонімів макроконцепту *дерево*. *В нашій лісі, як в осінній лісі – береза плаче жовтими слізьми* (М. Суховецький) – тут є додаткова сема ‘плач’. *Зеленим вогнем береза, Як свічка, в полі горить* (Д. Павличко). В російській поетичній МКС прототиповим локусом берези є ліс і гай (рос. роща): *И вздрогнул от взрыва березовый лес* (Р. Рождественский). У фольклорній картині світу майже однакове значення надається лісу й полю. В українській і російській поезії наявність берези, як й інших дерев, може вказувати на природу взагалі, місце, де немає

людей, будинків: *Йван покидає огні і дим, Іде на шум беріз і хвої (В. Сосюра); Уйду от шума в шелесты и шорох, прижмусь березке к слабому плечу (Е. Евтушенко)*. Суперечливий елемент є в структурі концепту *береза* в українській МКС: вона може сприйматись українцями як рідна, рости на Батьківщині, вказувати на Україну: *Ніколи я не знав, що так люблю – До болю, до смертельного жалю – Понад Дніпром сріблесті верболози, Березу, що прозорі ронить сльози На тиху, присмирілу мураву (М. Рильський); Снується, лине пісні дим Про довгий шум беріз і хвої, Про козаків, про дальній дім (В. Сосюра)*. А може бути ознакою чужої землі, частіше Білорусії та Росії; Д. Павличко називає березу жоною Росії. *Я чужий для цих річок і сосен, рідними беріз не назову (М. Суховецький)* – йдеться про Білорусію. Подекуди *береза* уособлює Росію в поетичному дискурсі: *Стояв хімічний день чудовий, переназався пишик на смик. Скакав комп'ютер чужомовний, мчав телевизор-гвалтівник. З тополі виросла береза, з екрана виповзла мара. Над товариством нетверезим росла озонна діра (М. Стрельбицький)* – за допомогою символів дерев зроблено натяк на політичні стосунки України з Росією.

У російській МКС *береза* вказує лише на Росію: *И просил пригласить в Россию, где береза в полях пустых (А. Вознесенский)*. Топос може бути конкретизований за допомогою топонімів, гідронімів, оронімів: *Ностальгія буває по дому. По Уралу, по Братску, по Дону. По пустыням и скалам белесым, невозможно прозрачным березам (Р. Рождественский)*. *Береза* виступає також загальноприйнятим символом Росії: *Что оливы, браток, что березы – это, в общем, почти все равно. Итальянские, русские слезы и любые – все это одно (Е. Евтушенко)*, – оливи уособлюють Італію, берези – Росію, підґрунтям творення асоціативних зв'язків стало типове місце виростання. Про усталеність символу свідчить утворення ергонімів: *Купили бы за трешку в «Березке» русский сувенир – Гармонь или матрешку (В. Высоцкий)*. Типово російські сувеніри продають у магазині з назвою, що символізує Росію.

У тундрі берези мають інший вигляд: *Сей стовбурець такий покручений Берізоньки мініатюрної Мене вирівнює – виструнчує І березневим травнем збурює! (Р. Кісь)*. *Конечно же, мы не в Париже, но в тундре нас ценят повыше. Мы – карликовые березы. Мы хитро придумали позы (Е. Евтушенко)*. У Росії прийнято було садити березу біля дому, щоб закликати добрих духів та відганяти злих [10: 24], в українського народу такого звичаю не було. У Північній Європі береза виступала символом смерті та воскресіння [13: 77], для України це теж не характерно, хоча в ідіолекті Л. Костенко береза може рости на цвинтарі: *І цвинтарик, де я лежатиму, обнявши корені беріз (Л. Костенко)*. В російській МКС берези також подекуди зустрічаються в контексті опису могили, з цього дерева виготовляють хрести. *Что не сбудется – забудется под березовым крестом (Е. Евтушенко)*. А взагалі береза сприймається українською й російською ментальністю як щось позитивне, приємне. Береза як часточка істинної природи-матері протиставляється технократичній цивілізації, людському суспільству, всьому, створеному штучно: *Вона не любила поезії, Лише хризантеми й берези (В. Пасічник); Тут сосни соснові, берези березові і люди людяні тут (Л. Костенко)* – тавтологія підкреслює гіперознаку; «несподівана гіперболізація «субстанціальності» – яскравий художній прийом, який накладається на інший художній прийом народнопісенного походження – плеонастичне сполучення суб'єкта (іменника) і предиката (складеного присудка, іменна частина якого виражена однокореневим прикметником)» [8: 6]. Цей елемент є й у структурі інших флористичних концептів.

У російському фольклорі *береза* символізує дівчину, асоціюється з чистотою [13: 78], а подекуди уособлює молоду жінку, у фольклорі часто зустрічається паралелізм за подібністю дії: *Не березонька шатається, Не кудрявая свивається, Как шатается-свивается Твоя да молодая жена (Нар. тв.)*. Зрідка образ берези слугує символом юнака або чоловіка: *Неужели лесу мало – Я березоньку рублю. Неужель ребяток мало – Я женатого люблю (Нар. тв.)*. В українській народній творчості вказаний символ «дівчина» чітко не прослідковується, але в сучасній поетичній МКС може зустрічатись з певними трансформаціями: береза – це емблема не дівчини, а молодої жінки [10: 24]. *Береза скине листя з себе, мов жінка скине хустку з пліч (С. Гуцало); Розвиднилась тобі береза білим біла, Це я тобі стою – тривожна і смутна (І. Драч)*. Образ жінки в українській свідомості трансформується в улюблений образ

матері, що є одним з основних архетипів української культури: *Береза полум'ям палає русим, палає вдень, палає уночі. Я їй, неначе матері, вклонюся й поплачу мовчки на її плечі* (Є. Гуцало). Символ «дівчина» витворився на основі зовнішньої подібності: у народній уяві дівчина повинна характеризуватись стрункістю, мати гнучкий стан; стрункий та рівний стовбур берези нагадував дівочий стан, відбулось перенесення за подібністю. А береза, крім того, стала уособлювати стрункість, переважно в російській культурі [9: 87], хоча в українській МКС ХХ ст. цей символ подекуди зустрічається. Він може виражатись експліцитно за допомогою означень «струнка, тонка, рівна»: *Стрункі полонези беріз Згойднули охристі бризки* (І. Драч); *Все сниться, все сниться донині берізки тонкий силует* (В. Сосюра). Іноді береза порівнюється зі свічкою, іманентною ознакою якої є стрункість: *Береза спалахне свічею у потемнілому гаю* (Є. Гуцало).

Серед синтагматичних відношень на увагу заслуговує сполучуваність з прикметниками-означеннями, що найчастіше характеризують зовнішність. Типовим епітетом номену *береза* є колір *біла*, рідше трапляються в поетичній МКС означення *білонога, гола, білокора, тонка, гнучка, струнка, рівна, чиста, ніжна, блакитна, зеленочола, розхристана, немічна, заплакана, журива, весела, скрипкотіла* тощо. *Білі берези завмерли, немов оркестранти* (Є. Гуцало); *І сумують дві берізки, чисті й ніжні, як любов* (В. Сосюра); *В поле белая береза От дождя качается* (Нар. тв.). За «Словником епітетів української мови» налічується 28 означень флорономену *береза* [1: 31], а в російській мові епітетів значно більше – 75 [3: 18], що свідчить про більшу значимість самого дерева в житті росіян, для яких берізка – дорога істота [9: 64], відповідно й більшу ділянку свідомості росіян займає концепт *береза*, ніж відповідний концепт в українській картині світу. *Береза* як об'єкт дії може сполучатися з такими дієсловами, типовими для берези – *біліти, тремтіти*; традиційними для більшості дерев – *рости, стояти, цвісти, гнутися, скидати листя, шуміти, пожовтіти, зів'янути*; такими, що вказують на персоніфікацію – *говорити, мовчати, вітати, прощатися, сумувати, плакати, всміхатися, ждати, молитися, мерзнути, завмирати* тощо. *Тут губи беріз побіліли* (Є. Гуцало); *Тремтить береза голим тілом, роняючи останній лист* (Є. Гуцало) – листочки берези від вітру коливаються, при цьому виникає типовий шум і складається враження, що дерево тремтить. *Скрізь якась покора в тишині розлита, і берізка гола мерзне за вікном* (В. Сосюра). Предикат *молитися* свідчить про олюднення, але й сама береза при цьому уособлює цілком конкретну людину – героїню трагедії В. Шекспіра, Дездемону; актуалізуються інтертекстуальні зв'язки між творами різних епох. *Ты молилась ли на ночь, береза?* (А. Вознесенский). Усталений предикат *береза плаче* пов'язаний із збиранням соку, для чого навесні робили надрізи на корі. Капання соку нагадує сльози. *Жаль благодатних сліз по дорогій омані, Німої гіркоти, що молодечий вік, Немов березовий оволожняла сік, Що з білої кори на землю краплі ронить* (М. Рильський). Береза може виступати також суб'єктом дії, бути місцем дії: на деревах, як правило, живуть птахи: *ластівки, ворони, лелеки, зозулі, солов'ї. Зелена хустина на кожній березі тріпоче, по ластівці синій заплетено в кожній косі* (Є. Гуцало); *В гнезде, венчающем березу, стояли аист с аистихою* (А. Вознесенский).

Номен *береза* вступає в такі епідигматичні відношення: з'являються меліоративні суфікси *-к-, -оньк-*, що підкреслюють позитивне, ніжне ставлення до берези. *Дивлюся на берізоньку в зажурі, Що виросла тендітною на мурі* (Д. Павличко); *Біленькі довкола Берізки, мов свічі. І біло, і голо, І жодної стрічі* (М. Осадчий). Прикметник *березовий* має значення: 1) складовою частиною якого є берези (гай, ліс): *Невже і я таким стаю Від чарки-другої горілки, Чи від мелодії сопілки В дзвінкім березовім гаю* (В. Мороз); 2) той, що росте, знаходиться на березі (листя, гілки, бруньки): *Ген заясніло, завесніло. Поглибле небо зблакитніло, бруньки березові бриняють* (О. Різниченко); 3) зроблений з берези (сік, поліно, віник): *кололась опівнічна тиша, немов сухе березове поліно* (І. Драч); *И хлещу я березовым веничком По наследию мрачных времен* (В. Высоцкий); 4) перен. білий. *Лежить дорога, золотом прошита. Іде з небес березова зима* (Л. Костенко) – традиційне означення берези – *біла*, зима теж асоціюється з білим кольором снігу. На основі спільного кольору утворився непередбачуваний асоціативний зв'язок *береза – зима*. У поетичній МКС з'явився прислівник *березово*, що має ознаку дії – так, як береза. *Без тебе я стою у тонкостанній кризі, Березово*

стойть мій незгойний біль, Корою тріпочу, немов листок у кризі, – **Березово** кипить навколо заметіль (І. Драч). Про важливість берези в лінгвоментальності українського народу свідчить назва першого місяця весни – березень [12: 138], що утворений від кореня *берез-*суфіксальним способом; початок весни в народній свідомості пов'язувався з появою листочків і квітів саме на березі, а не на іншому дереві. *Це - березневе навіженство, це – березнева заметіль, беріз оголене шаленство й зірок на наші рани сіль* (Є. Гуцало); *У березні береза не цвіте, у березні це заметілі, власне* (О. Різниченко) – у другому прикладі йдеться не про Україну.

Береза була атрибутом давнього язичницького свята сил природи у східних слов'ян, елементи якого довгий час зберігались у картині світу. У цей день водили хороводи навколо берези, заплітали з гілок коси, прикрашали стрічками [12: 138]. Цей фрейм «свято» відійшов на периферію свідомості й майже зник, залишки маємо лише в російській фольклорній картині світу: *На поляне, на дугу Гнулася березонька. Завивали девушки, Лентой украшали, Березку прославляли* (Нар. тв.); *Разовьем мы березу, Разовьем мы кудряву!* (Нар. тв.). Проте в сучасній поетичній МКС подекуди виринають елементи: *О березня безум, о невідь жадань, біліє береза, чекає клечань* (В. Стус); *Будь за сестру мені, косичена березо* (В. Стус). У Давній Русі з березової кори плели кошики та інші речі хатнього вжитку, зараз ці традиційні ремесла майже зникли [12: 138]. *Ой піду я у лісочок, Гей, гей, та наріжу березочок, Та сплету я колисочку, Гей, гей, та почеплю на дубочку* (Нар. тв.). Семантика усіх фразеологізмів, у складі яких є номен *береза* (дати березової припарки, каші; скуштувати березової каші; частувати березовою кашею; почесати березовим віником), пов'язана з биттям. У свідомість українців змалку входило уявлення, що з березових гілок виготовляють різки, якими раніше били, а зараз змінилась форма покарання і з МКС поступово зникають відповідні фразеологічні одиниці.

Концепт *береза* в українській ментальності відіграє меншу роль, ніж у російській. Концепт у своїй структурі має поняття, символічні значення, номен вступає в синтагматичні, епідигматичні зв'язки. Структура елементів концепту часто ускладнена наявністю додаткових сем. Поступово відходять на периферію давні традиції використання, що пов'язано зі зміною умов життя людини в технократичний період. Концепт зараз перебуває в динаміці, відбуваються зміни в його структурі, перерозподіл між елементами, змінюються ядрена й периферійна частини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Библик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 432 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. – 1440 с.
3. Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка. – СПб.: Норинт, 2000. – 224 с.
4. Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: к вопросу об уровнях концептуальных моделей// Вісник Черкаського університету. Серія філологічні науки. – Черкаси: ЧДУ, 1997. – Вип. 3. – С. 3–11.
5. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук// Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 23–35.
6. Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні// Зб. Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – 1998. – Т. 6. – С.129-144.
7. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. – М.: Аграф, 2001. – 608 с.
8. Семененко Л.А. Відсубстантивні оказіональні компаративні морфостилеми у поетичному мовленні// Записки з українського мовознавства. Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2005. – Вип. 15. – С. 3–11.
9. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К.: Наукова думка, 1992. – 164 с.
10. Тресиддер Джек Словарь символов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 448 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 1–4.
12. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. – М.: ООО «Изд-во АСТ», Харьков: ООО «Торсинг», 2002. – 592 с.
13. Энциклопедия символов, знаков, эмблем/ В.Андреева, В.Куклев, А.Ровнер и др. – М.: Локид, Миф, 2000. – 576 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Рогальська-Якубова – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія.